

VITA

Az e rovatban közölt írások nem feltétlenül tükrözik minden részletükben a szerkesztők álláspontját. Esetlegesen beérkező reagálásoknak a következő számban tudunk helyet biztosítani.

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND

Fóbiák és freskók – a Debreceni Déri Múzeum új, állandó irodalmi kiállításáról
(*Álmodó magyarok – történetek Debrecen irodalmából.* Kurátor: Lakner Lajos)

Klasszikusok útmutatása szerint egy szerzőnek az előszóban célszerű megmagyaráznia, hogy az a néhány részfeladat, amelyek elvégzésére nem érez kedvet, valójában nem nélkülözhetetlen eleme a választott témának, és ugyanitt segítheti elő a vitatható jelenségek befogadását. Kiállításokkal is hasonló a helyzet, ezért különös figyelmet érdemel a rendező két utalása a múzeumi honlapon: mivel a város meglehetősen régen keletkezett, *ilyen hosszú időszak alatt fölhalmozódó információkat, adatokat a közönség nem tudna befogadni.* A másik lényeges üzenet deklarálja a *harmónia és diszharmónia* keltésére vonatkozó szándékot. Ami az első utalást illeti, a cím alapján sem folyamat bemutatásáról, hanem egymást követő független „történetekről” vagy csomópontokról van szó, így a leglényegesebb mozzanatok akár a régműltből is felvillanthatóak lehetnének. Ilyen csomópontként kínálkozik, és egyben Debrecen egyik legfontosabb vonását világítaná meg annak megértetése, hogy mi készítette Szenci Molnár Albertet – aki közel 400 kilométerről érkezett Debrecenbe a 16. század végén –, hogy ezt a várost válassza. Több mint valószínű, hogy az összes hasonló jövevény sorsának egyengetői legjobb tudásuk szerint fontolgatták döntésüket, olyan presztízsszemponthoz mérlegelve, amelyek egészen a 20. századig feledtetni tudták a város kevésbé fényes időszakait. Így kerültek a kollégiumba leendő irodalmárok is, mint Kölcsey Ferenc, Arany János, Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc és meglepően sok társuk. Mint Kölcsey példáján látni fogjuk, akárhogy is érezték magukat a kopár falak között, műveltségüket a legtöbbben egész életükre itt alapozták meg.

Egy jó múzeum már a maga épületén kívül érezteti hatását, elkezdti üzenetének sugárzását, mint ahogy egy jó kiállításnak is rendkívüli erénye egy erőteljes „felütés” a kezdet kezdetén. Ezen a téren nincs okunk panaszra. Az új, állandó irodalmi kiállítás egy szekrény ajtaján át közelíthető meg, Lakner Lajos víziója szerint ugyanis a város szekrények és koporsók szorongató távlatait kínálta élettérként a maga kiválóságainak. Volt idő ugyanis, amikor Csokonai Vitéz Mihály anyja házában, egy szekrényben (és a szekrény által a szobából leválasztott szűkös térben)

próbált alkotásra alkalmas, meghitt sarkot találni.¹ Oláh Gábor viszont Párizsból hazatérve érezte úgy, hogy örökre rácsapódott koporsója fedele. Az erőteljes kezdésnek ezúttal egyetlen kockázata van: a jelképek szintjén is világosan kifejezi ugyanazt a szándékot, amely legpontosabban mégiscsak a feliratokból rajzolódik a látogató elé. (A kiállítási feliratokat *kurzíválva* fogom idézni.) A Csokonai Körről például az alábbiakat olvashatjuk: *Azt remélték, hogy felvilágosító tevékenységükkel és ünnepségeikkel képesek kimozdítani a címiseket bezárkózottságukból, akiktől Debrecen más várossal össze nem hasonlítható karakterét kapta, és akik, alig-alig érintkezvén idegen kultúrákkal,² megőrizték tiszta magyarságukat... A kör hitvallása szerint az irodalomnak két feladata van. Az egyik a nemzeti lélek bemutatása. Az ábrázolás azonban csak e lélek nemes, dicső és dicsérendő vonásaira terjedhet ki. Őva intettek a nemzeti bűnök bemutatásától.* [Ez a mondandó igencsak kedves lehetett a rendező számára, mert szinte szó szerint megismétlődik a kiállítás újabb pontján.] *A beköszöntő 20. század végzetes bezárkózásban találta Debrecent. A minden újjal szembeni bizalmatlanság jellemezte ugyanis a város értelmiségének a többségét. Úgy gondolták, hogy az irodalomnak egyetlen feladata van: a magyar nemzet történetének bemutatása és a nemzeti tulajdonságok dicsérete.*

A továbbiakban ritkán fenyeget a dicsérgetés réme. Egy egész szobát sűrűn megtölt a fentiekből ítélve is dilettáns Csokonai Kör felidézése – egyébként rendkívül hangulatos, a korszak ízlését jellemző módon –, miközben ennek a terjedelemnek a huszadrésze sincs a progresszióval némi kapcsolatba hozható Ady Társaságra szánva. Mert „*a városhoz tartozás élményének harmonikus és diszharmonikus megélése*” közben – legalábbis a lényeges pontokon – a diszharmonia kerekedik felül. Minden jogos vagy jogosulatlan kritikával történelmi kontextuson kívül találkozunk, a maga helyén történő értelmezést mellőzve. Amint az egyik felirat tudatja, „*[a] lakosság ...életmódja, sötét ruházata... rideg benyomást keltettek*” – írja Robert Townson angol utazó 1793-ban. *A Debreceni cíuist nemcsak puritánnak, hanem ridegnek is látta. Ezzel nem pusztán bizalmatlanságára utalt, hanem a magába zárkózására és minden változástól való irtózására is* – teszi hozzá a rendező, majd így folytatja: *Townsont megdöbbenette, hogy a Református Kollégium könyvtárában szinte csak vallásos témájú könyveket talált, és semmi olyat, ami az életszeretetről vagy földi örömeiről szólt volna.*

Kérdéses azonban, hogy mennyire hiteles Robert Townson beszámolója, aki szerint nemcsak folyók, de források és fák sincsenek Debrecen körül. Vélhetőleg a Hortobágy felől érkezvén, elkerülték a figyelmét a sűrű erdők és a famegmunká-

1 Ez az abszurd motívum kétségkívül érdekfeszítő. Nyilván koronként és társadalmanként változó, hogy milyen interperszonális távolságot vagy éppen közelséget igényeltek egy-egy mikroközösség tagjai. Szekrények viszonylatában érdekes párhuzamot kínál a kora újkori Németalföld is. Amikor a holland polgárság már többemelés és többszintes házakban élt, általános használatban voltak az úgynevezett „alvószekrények”, melyek alsó harmadában gyermekek aludtak. Azt is jó volna tudni, hogy a 20. században Nadányi Zoltán miért választotta bakonszegi kúriájában a világtól elvonulás hasonló módját.

2 A kereskedőváros évszázadokon át sokrétű nemzetközi kapcsolatairól volt ismert. Melius szerint „az áros népek” a reformáció tanait a peregrinus diákokat megelőzve hozták Debrecenbe. A szállításban is erősen érdekelt lakosság jelentős része folyton úton volt, ráadásul a hagyományos európai protestáns kapcsolatok akkor is tovább éltek, amikor a kereskedelem Mária Terézia vámrendszere miatt már akadályokba ütközött...

lással kapcsolatos virágzó kézműipari ágazatok, a „fasinázás”³ népszokása, és más elhanyagolható részletek. Viszonyításképpen az is feltétlenül említést érdemelne, hogy az angol úr ugyanebben az útleírásában az egri püspöki palotát minősíthetetlennek találta, pedig az napjainkban sem tűnik alávalónak: „bútorzata nyomorúságos, nincs semmiféle kényelem, amely az életet kellemessé teszi. Minden hideg és sötét...”⁴ Ami a kollégium könyvtárának „szinte csak” vallásos könyveit illeti, egy irodalmi muzeológus közismert információkat sorolhatna Townson híresztelésével szemben.⁵ Jóllehet a teológia ekkoriban egész Európa könyvtáraiban (még magánkönyvtáraiban is) domináns szerepet játszott, mégis felfoghatatlan, miből gondolja azt bárki is, hogy a kollégium hároméves filozófiai kurzusán teológiai szakkönyvekből oktatták a természettudományokat? Kölcsey például kijegyzetelhetette a Helytartótanács által betiltott összes filozófust. (Mint egyik levelében említi: „Egyedül a hasonlíthatatlan Baylenek olvasása vigasztal.”) Csokonai egyenesen azt írja Nagy Gábornak Voltaire kötetének kölcsönzésekor, hogy a kollégiumból való távozása után ezeket olvasni „soha sem lesz többet” módja. A könyvtár 18. század második feléből származó katalógusai és a századvég kölcsönzési naplói egészen hasonló jelenségekről tanúskodnak.

A kiállítási feliratok szövegezése szerves kapcsolatban áll Lakner Lajos közelmúltban megjelent könyvével,⁶ így, ahol az alább idézendő részletek kétségeket ébresztenek, a kötet általában bővebb terjedelemben igazolja előérzetünket. E könyv tanulságos elvi megállapítása, hogy a történészek ma már „nem *a*, hanem *egy* lehetséges történelmi valóság feltárásával” próbálkoznak. „Azért is óvakodok az igazság keresésétől – hangsúlyozza a szerző –, mert [...] a múltat vizsgáló tanulmányokban a szűken vett szakmai érdeklődést is mindig át- meg átszövik a hol rejtett, hol nyílt önmegértésre és a saját világ megértésére való törekvések. A történelmi munkák meglátásai mögött mindig ott vannak azok a meggyőződések, hitek és tapasztalatok, amelyek a kutató kérdésfeltevéseit és látásmódját eleve megalapozzák.”⁷ Szintén elvi jelentőségű, hogy a „Kazinczy szájából elhangzott vád, a debreceniség átöröklődött... kollektív reprezentációvá vált... Chartier szerint a kollektív reprezentációk a társadalmi identitás kialakításában és fenntartásában játszanak szerepet... Két formájáról beszélhetünk: a csoportról mások által kialakított kép, melyet rá akarnak erőltetni, és az önmagáról kialakított, elfogadott kép.”⁸ Egyetér-

3 A debreceniek esőzések idején a saras-kátyús utakat a város erdeiből származó rőzszével és ágakkal töltötték föl, így tették járhatóvá.

4 G. GYÖRFFY KATALIN: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései)*. Bp., Akadémiai, 1991, 74.

5 Már Szenci Molnár Albert feljegyezte naplójában, hogy a kollégium könyvtárában a 16. század végén magyar költészetet olvasott. Ellentmond Townson feljegyzésének a poéták osztályának tanrendjét kidolgozó (Voltaire-fordító) Szilágyi Sámuel, vagy a Historia Litterariát oktató Szathmári Paksi István és több jeles könyvtárigazgató tanártársuk, kiváltképpen Sinai Miklós állománygyarapítása. Csokonai gazdag könyvtári olvasmányélményeivel kapcsolatban elég volna felütni a kritikai kiadást. Kölcsey még tanítási órán is találkozott a kortárs magyar költéssel a kollégiumban: Szemere Pálhoz írott levelében megemlíti, hogy „[a] poétikában legelső nap a tanító példányokat olvasott Himfyből, Csokonaiából és Mátyásiból”.

6 LAKNER: Az Árkádia-pör fogságában.

7 LAKNER: Az Árkádia-pör fogságában, 22.

8 Uo. a 10. és a 12. lbjegyzet.

tek a vallomás lényegével, amely szerint az igazság és a tökéletes objektivitás (mint cél) ismeretelméleti okokból is elérhetetlenek a számunkra, mégis nyugtalanító volna, ha a jövőben *az objektivitásra való törekvés kötelezettsége* alól is mentesítve érezhetnénk magunkat.

Úgy vélem, kerüendő, hogy az egyik tábor Townsonnak következetesen a város depresszív jellegére utaló sorait „használja”, a város önmagáról kialakított képének hívei pedig éppen ellenkező előjellel szemelgessék a forrásokat.⁹ Ebből a szempontból is tanulságos a következő idézet: „Julow Viktor még az 1980-as években is úgy látta, hogy nincs eldöntve a kérdés: Csokonai a kollégiumnak köszönhetően, vagy a kollégium ellenében lett nagy költő.”¹⁰ Azonban a hivatkozott munkát kézbe véve kiderül, hogy Julow Viktor éppen a választ kereste a bevezetőben feltett kérdésre, mert a könyv végén az alábbiakat olvashatjuk: „Íme a bizonyíték, hogy Csokonai, hiába minden, nem Debrecen ellenére, s nem ahogyan Kazinczy fogalmazta: Debrecen renegátjaként nőtt azzá, akivé lett.”¹¹ Mind a kiállítás, mind a hivatkozott mű gazdag tárházát kínálja a hasonló megoldásoknak.

Azt természetesen senki nem képzelheti a debreceni kollégiumról, hogy ne lett volna erősen tekintélyelvű egy olyan társadalomban, amelyben a felnőttek testi fenyítése is általános volt, hogy a pápai kollégium létszámát sokszorosán meghaladó diáktömeget¹² nem kaszárnyába illő fegyellemmel próbálta volna kordában tartani, hogy ne kívánta volna előbb engedelmességre tanítani azokat, akiket végül parancsolni is megtanított, hogy az életre nevelés jegyében ne követelte volna meg a „folytában való” latin beszédet a leendő értelmiségtől (amelynek érvényesülése legfőképpen ettől függött), hogy a tanári karban ne lehetett volna kicsinyes féltékenység a diákok rokonszenvét kereső tehetséges előadók és a diktátumait mormoló tudós introvertáltak között, hogy a fizikusok ne duzzogtak volna az irodalmárok (szerintük) könnyen szerzett népszerűségén, vagy a „balladázással” megkurtított tanulmányi időn. Következésképpen senki sem állíthatja, hogy egy végtelenül érzékeny öt és fél éves kislány – aki félig vak és félig árva volt, mint Kölcsey Ferenc – jól érezte magát édesanyjától távol, egy kétezres létszámú iskola 200–300 főt befogadó osztálytermeiben. Felnőttként sem volt a nyilvános köznevelés híve. „Lett légyen Debrecen szebb érzésű emberekkel teljes, mégis szenvedéseimnek helye volt ő” – írta Kazinczynak, tárgyilagossággal próbálkozva.¹³ Amint a kiállításból megtudhatjuk, *kiváló protestáns tudósok tanították Kölcseyt: Budai Ézsaiás, Szilágyi Gábor, Sárvári Pál, és Ercsey Dániel. Hatásuk azonban nem mérhető Kazinczyéval*,¹⁴ akit először 1805 januárjában Csokonai Vitéz Mihály temetésén látott. Talán a kollégiumhoz fűződő viszonyáról is elárul valamit, hogy részt vett a temetési szertartáson: a diákoknak ugyanis megtiltották professzoraik,

9 Azt a mondatot például szintén Robert Townson írta le a kollégium kapcsán, hogy „gyakran az ilyen gyászos épületekben nemcsak mély tudást lehet szerezni, de a szellem is itt tanult meg ragyogni képzeletdús alkotásokban...” Lásd SZILÁGYI: Deákok tüköre, 63.

10 LAKNER: Az Árkádia-pőr fogságában, 163.

11 JULOW: Csokonai Vitéz Mihály, 194.

12 1806-ban Pápán összesen 300, Debrecenben 2195 diák tanult. RÁCZ: Az ország iskolája, 288.

13 CSORBA: Kölcsey és Debrecen, 151.

14 Ezek szerint kétségek merültek volna fel Kazinczy reformátusságával kapcsolatban?

hogyan elmenjenek a temetésre. Az utóbbi egy alaptalan feltételezésből konstruált vád. Gaál László emlékirata szerint ugyanis Diószegi Sámuel Csokonait parentáló prédikációján „Budai, Sárvári és még egy Professzor jelen voltak – a Collegiumi Deákság és Tanuló ifjúság általánosan – pedig nem kényszerítésből¹⁵ – és temérdek más népség, együtt véve mintegy 3000 ember kísérté Csokonai koporsóját...”¹⁶ Tudomásom szerint ezt a tényt a mai napig senki nem vonta kétségbe, ráadásul a fejfára tűzött ideiglenes sírfeliratot is Domy Márton kollégiumi kontraskriba írta.

Ami Kazinczynek Kölcseyre gyakorolt hatását illeti, éppen ennek a befolyásnak volt köszönhető Csokonai ledorongolása és a magyar irodalom első vonalain kívülré tessékelése.¹⁷ A gyermek Kölcseyre nagy hatással volt a tankönyvként használt Cornelius Nepos is, amelyről a kiállítás így emlékezik: *...beírták a debreceni református Kollégiumba. Nem volt még hat éves, így tehát érthető, ha tiltakozott ellene... szívesen olvassatta Cornelius Nepos ókori római történetíró életrajzi munkáit [...] A könyvek és az olvasás menedéket jelentettek számára a kollégiumi világ durvaságai elől.* [Lám, egy minden diákra nézve kötelező tankönyv olykor menedékkül képes szolgálni azok ellenében is, akik az adott mű ismeretét megkövetelték...] De a helyi hatásoktól talán az sem volt egészen idegen, hogy a költő végül több stratégiai ponton szembefordult Kazinczyval, először az ún. *Lasztóci levelekben*, a Debreceni Grammatikáéval ellentétes – a nyelvi szokást tagadó – nyelvújítási programmal. A *Nemzeti hagyományokról* szólva azt is felismerte, hogy „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”. Azaz egy nagy magyar költészet csak saját kincseink alapján, a népdalra épülhet...

Az Árkádia-pörrel és Csokonai síremlékével foglalkozó felirat szerint *Kazinczy azt szerette volna, ha az „Árkádiában éltem én is” szöveget vésték volna a sírkőre. Fazekas Mihály és értelmiségi barátai azonban sértést láttak a széphalmi mester javaslatában, ők ugyanis az Árkádia szónak csak a „marhalegelő” jelentését ismerték* [szerint felfogásuk korlátolt, szókincsük és csörlátásuk módfelett parasztos volt], s épp ezért úgy gondolták, Kazinczy ezzel a felirattal Debrecen polgárait nevezi műveletlenek... Számomra a konfliktus bonyolultabbnak tűnik. Ami a legelőket illeti, Debrecenben többen (köztük Kis Imre salétrominspektor is) olvasták Barthélemy abbé francia nyelvű Anacharsisát, és pontosan emlékeztek a kor nagy franciaországi bestsellerének definíciójára: Árkádia kitűnő marhalegelő, amely főként szamaraknak alkalmas.¹⁸ Mindenesetre nem csupán Debrecenben „értették félre” a többértelmű és behatárolatlan jelentéstartalmakkal terhelt történetet. Schwartner Márton úgy látta – dicséretét Sárvári Pálnak *A rajzolás mesterségének kezdete* című magyar nyelvű tankönyve megjelenésekor fogalmazta meg –,

15 A „nem kényszerítésből” azt jelentheti, hogy a diákságot nem vezényelték ki testületileg, de engedélyezték a részvételt.

16 VARGHA: Csokonai emlékek, 443.

17 Lásd Toldy Ferenc gyónását 1844-ből: „E két tekintély [Kazinczy és Kölcsey] sokáig canonul szolgálván [...] eleget hívek tenni köteleységemnek [...] és Csokonainak a magyar költészet történetében nem azt a díszes helyet mutattam ki mellyet a [...] korának legtöbbjei felett álló oly annyira érdemlett.” TOLDY: Csokonai Mihály minden munkái, XCVII.

18 *Le voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère chrétienne*. Barthélemy abbé 1788-ban publikált műve hatalmas sikert aratott Franciaországban (lásd GUSDORF: *L'avènement des sciences humaines au siècle des lumières*, 210.224.), és meglehetősen gyorsan megismerték Debrecenben is.

„ennek utána Debrecen nem a magyar Árkádiában felkeressük már...”¹⁹ Jóllehet a tekintélytiszteelő magyar tudomány óvatosan kezeli a széphalmi mester tévedéseit, a leglényegesebb kérdésekben egységesen utasítja el a közösségi nyelvhasználatot befolyásoló diktátumokat, csakúgy, mint egyes alkotók életművének utólagos kasztrálását.

1893-ban Debrecen díszpolgárává választotta Jókai Mórt. A város vezetőinek döntésében minden bizonnyal szerepe volt annak, hogy Debrecen ekkor alapvetően Jókainak köszönhette, hogy a 19. század végére is átörökítődött a város 1800-as évek közepéig érvényes képe. [Tehát nem a nemzet egyik nagy írójának szólt a megbecsülés, aki az 1891-ben közreadott *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* c. kötet Debrecenről szóló fejezetét írta és a várossal foglalkozó nagy sikerű regények egész sorának szerzője volt. Ezek szerint a díszpolgári címet a városi propaganda szócsöveként kapta? Ha hihetünk a feliratoknak, annak sem az egetverő kultusz volt az oka, hogy Kossuthnak (kétszer is!) díszpolgári címet adott a függetlenségi érzülettel semmiféle érdemi kapcsolatba nem hozható közösség. Csupán a városmarketinggel foglalkozó hivatal róta le tartozását, a „szabadság Őrvárosa” szlogen honoráriumaként. . .] A kiállítás rendezője szerint Jókai *És mégis mozog a föld* című regényében például úgy jelenik meg Debrecen, mintha a reformkori mozgalmak itt eredtek volna, s mintha ez a város őrizte volna meg, mentette volna át a nemzeti szabadság eszméjét. Pedig a történeti tények arról tanúskodnak, hogy épp ebben a városban vertek legnehezebben gyökeret a nemzeti romantika eszméi. Amit az is mutathat, hogy a Debreceni Református Kollégiumban vezették be legkésőbb a Magyar nyelvű oktatást.

Attól tartok, hogy abban a kérdésben, hogy lehetett-e bármi köze Debrecennek és kollégiumának a reformkor eredetéhez, továbbá – a nyilvánvalóan idealizáló szándékok ellenére – művészileg hiteles-e az *És mégis mozog a föld* című regényben a Csittvári-krónika emlegetése, Jókai Móric (szem- és fültanú, a Pápai Református kollégium hajdani diákja) lényegesen informáltabb lehet mindannyiunknál. Tény, hogy a Kollégium diákjai közül került ki már az országgyűlési ifjak perének több elíteltje, maga Lovassy László és Kuthy Lajos is (aki később gróf Batthyány Lajos miniszterelnök személyi titkára lett és íróként vált ismertté). (További vizsgálatot érdemelne, hogy a nemzeti szabadság eszméje mennyire kapcsolódott direkt módon a nemzeti romantikához – Lakner Lajos a fentiekben azonosítja a két jelentéset –, Kuthy Lajosnak mindenesetre volt köze akár a nemzeti vadromantikához is.) A közéletre tudatosan készülő reformkori debreceni diákok titokban alapítottak egyesületet, mert a kormányzat szigorúan tilalmazta az alapszabály szerint működő diákszervezetek létrehozását.²⁰ Levéltári források tanúsítják, hogy az egyesületi vezetőség havonkénti (!) tisztújító beszédei a kor nagy reformereinek gondolatait visszhangozták. Az 1832-től megjelenő diákalmanach, a Lant sikerére gondolva aligha tekinthető merő véletlennek, hogy a Kisfaludy Társaság négy egymást köve-

19 Sárvári első kötete 1804-ben, második kötete 1807-ben jelent meg. Idézi Sz. KÜRTI: Kazinczy és a debreceni művészeti élet, 103.

20 BODOLAY: Irodalmi diáktársaságok, 390–435.464. Az Egyesület elnöksége azzal a feltétellel fizette elő a Pesti Hírlapot, „ha Kossuth szerkeszti”.

tó irodalmi pályázatát 1838-tól kezdődően kivétel nélkül mindig debreceni diákok nyerték meg.²¹

Jókai még pontosan tudta mindazt, amit ma kevesen tudhatnak. Azt is, hogy debreceni diák volt a centralista politikus Csengery Antal (a Pesti Hírlap főszerkesztője), a márciusi ifjak közül Bulyovszky Gyula, Emődý Dániel (Petőfi barátja, a Közlöny szerkesztője), a 12 pontot megfogalmazó Irinyi József, az állami gyárak főfelügyelője Irinyi János, a történész, akadémikus Szabó Károly, Csányi Dániel (Széchenyi István titkára, a komáromi várat megerősítő hadmérnök), Fényes Elek statisztikus (tudományszakának nagy alakja, a Statisztikai Hivatal első vezetője), Ujházi László a Radical Párt elnöke, Nyáry Pál, az Országos Honvédelmi Bizottmány alelnöke, valamint szabadcsapatok vezetői, kormánybiztosok, lapszerkesztők és honvédtisztek százai.²² „Római és görög történetekben oktattak bennünket, s itt a patriotizmusnak magva” – írta Kölcsey a kollégiumi nevelésről, és ebből a tapasztalatból született híres pedagógiai műve, a Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. Ha hihetünk a rendezőnek, a fenti reformkori közszereplők kivétel nélkül Debrecen renegátjaiként lettek valamivé, mint ahogy a titkos diákegyesület oszlopos tagjai, Szűcs István, Révész Bálint vagy Lugossy József is kizárólag a kollégium ellenében lehettek kollégiumi professzorokká, majd a debreceni nemzetőrség parancsnokaivá.

De a mindenkor izgága ifjúságtól eltekintve volt-e köze magának a városnak és a város népének a nemzeti szabadság eszméjéhez? A történet teljességgel elválaszthatatlan azoktól a tapasztalatoktól, melyeket a debreceni közvélemény formálói a vallásszabadságot veszélyeztető Habsburgokról és ellenfeleikről, Bocskairól, Bethlenről és a Rákócziakról alakítottak ki. 1848/49-es források tömege utalt a reformátusok „háromszázados szenvedéseire”,²³ sőt a Függetlenségi Nyilatkozat is ebből a protestáns fogalomhasználatból merítve szólhatott a „folytonos szenvedés három századáról”. Kossuth tudatosan építkezett erre az alapra, politikai erőforrásként számolt a hagyománnyal: „a néphez szólani kell, és fel kell rázni kebelében a múltak emlékezetének húrjait”.²⁴ Ha ezek a húrok nem léteztek volna, egy politikai talentum bizonyosan nem pengeti őket. Nyilvános beszédeiben azonban folytonosan pengette, szólt Bocskairól, akit református hívei annak idején szintén a „magyarok Mózesének” deklaráltak, mint Kossuthot magát.²⁵ Mert a magyarok Mózeséé a kormányzóra alkalmazva sem jelentett kevesebbet, mint hogy viselőjét a debreceni református lelkészek Isten által küldött legitim szabadítónak minősítették, érkezését alaposan előkészítették a szószerűkről.²⁶

A kiállítás kurátora szerint Magyarországon „a Debreceni Református Kollégiumban vezették be legkésőbb a Magyar nyelvű oktatást”. Az erős elfogultság olykor

21 Bár a díjakat irodalmunk nagyjai – Bajza, Vörösmarty, Toldy Ferenc és Jósika Miklós – ítélték oda, a közönségsiker jelentős részben az almanachstílus ma már nehezen élvezhető „korszerűségének” szült.

22 *A szabadság szent igéi* című munkámban (GÁBORJÁNI SZABÓ: A szabadság szent igéi, 152–171) 400 debreceni diák névsorát közlöm, akik honvédtisztként, újságíróként vagy minisztériumi tisztviselőként vettek részt a szabadságharcban.

23 Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. 66.

24 GÁBORJÁNI SZABÓ: A szabadság fővárosa Debrecen, 490.

25 Uo. 489. „Azon időkben, midőn a német császár zsarnokai szívták a nemzet vérét [...] felállott egy férfiú és a Tiszának népe, a vitéz hajdúk őt körülseglettek.”

26 GÁBORJÁNI SZABÓ: A szabadság szent igéi, 21–25.

nem csupán a tények tiszteletét, de azok pusztá figyelembevételét is megakadályozza. Az eszmei háttereként szolgáló kötetben ráadásul azt is olvashatjuk, hogy „a város közgondolkodásában még ekkor is erősen tartotta magát az a reformáció korától eredeztethető vélekedés, hogy a kálvinista és a magyar szinonimák”.²⁷ Az állítás eredeztetésre, azaz bizonyításra szorulna. Ezzel szemben ismét sajátos megoldással találkozunk: a hitelesítő lábjegyzet egy ellenséges szándékú, politikai rágalmakat hordozó röpiratot tüntet föl a város közvéleményének kifejezőjeként, azaz egy város elleni feljelentést idéz 1791-ből, amely szerint „a köznép teljesen át van hatva attól, hogy a római katolikusok német hitűek”.²⁸ Kazinczy hatalmas sértődése előtt „a Magyar Litteratura elővitelére választott Népnek” nevezte a reformátusságot, és annak ellenére, hogy számolt az etnikai komponenssel („A kálvinista Universalis nyelve a Magyar, a Pápistáé a Culinaris Deákság, a Lutheranusé a Tóth és Német”²⁹), a kiválasztottság „forrását az Oskolákban” vélte felismerni.³⁰ Báróczi Sándor még világosabban beszél: „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjüket úgy, hogy egész Magyarországon minden religión való község a kálvinistákét magyar vallásnak nevezi.”³¹ Tehát nem önminősítésről van szó. A reformátusoknál a *vallással kapcsolatos* számos iskolai stúdium jelentős része (több tárgyról van szó, mint gondolnánk) már a 16. század közepétől nemzeti nyelvű volt! De nem csak a vallás: Maróthy György nemzedékeket szolgáló tankönyve (*Arithmetica*, vagy számvetésnek mestersége) 1743-ban jelent meg magyar nyelven, és az 1740-es évek előírásaiban már számtalan helyen megjelennek a magyar nyelvű feladatok.³²

Debrecenben egy 1797. évi egyházkerületi határozat írta elő, „hogy Tiszteletes Professzor Uraimék [...] mindenféle tudományokat Magyar Nyelven tanítsanak”.³³ A város tehát az elsők között – néhány hónappal az országban legelsőnek tekintett sárospataki kollégium után –, azaz hosszú évtizedekkel az oktatási intézmények óriási többsége előtt tért át a magyar tanítási nyelvre. Ez a döntés azonban nemcsak az órán kívüli nyelvhasználatra, de a feleltetés nyelvére sem vonatkozott,³⁴ sőt

27 Az állítás akkor is több mint kétséges, ha a 19. század végi helyi sajtóban már valószínűleg gyűjthetnénk hasonló „bűnjeleket”, mint ahogy idővel a kálvinista Róma szitokszó is büszkén vállalt titulussá lett. Az általam ismert példák szerint a 19. század közepén „a szepőlтелен magyar eredetiségű alföldi törzsgyökeres magyar fővárosának” lakóitól még idegen volt ez a szemlélet.

28 LAKNER: Az Árkádia-pör fogságában, 72.

29 Uo.

30 Kazinczy Ferenc levelezése. Bp. 1890. I.k.395-396.

31 BÁRÓCZI: A védelmezett magyar nyelv, 25. Nemzeti nyelven tanulták a bibliai történeteket is.

32 Az 1770. évi Methodusban a grammatisták osztályában (az elemisták, deklinisták, komparatisták és a konjugisták utáni 5. évfolyamon) bukkán föl először (nyugták, elismervények írásának anyanyelvű gyakorlása után) a tiltás: „akit magyar beszéden érnek, ragozzon el hangosan egy igét”. (Lásd GÁBORJÁNI SZABÓ: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”, 347.) Az 1777. évi Ratio Educationis szerint viszont ezzel szemben másfél tanév után, a kisgimnáziumok második osztályának második félévétől volt tilos a magyar beszéd. *Ratio Educationis*. Ford. Jegyz. Mészáros István. Bp.1981.85.

33 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) II.1.d.1. 1797. évi 29. pont.

34 Abban az időszakban, amikor néhány tantárgyat már magyarul tanítottak, ellensúlyozásképpen arra is volt példa, hogy egyes magyar nyelvű olvasmányoktól a könyvtár olvasóit eltanácsolták, sőt bírságot is tudunk. 1750 táján azonban még a legfejlettebb országokban is százával voltak jó hírű oktatási intézmények, amelyek könyvtáraiban kizárólag latin nyelvű műveket tartottak. Lásd GUSDORF: L'avènement des sciences humaines au siècle des lumières, 134.

az első évek tapasztalatait és a kormányhivatalok presszióját követően a tantárgyak többségére sem. 1800-ban olyan döntés született, hogy a professzorok mindegyike évenként váltogatva, *hol egyik tantárgyát adta elő magyarul, hol a másikat*. Mind ezt Lakner Lajos úgy interpretálja, hogy az az iskola (amelyben a 16. században ugyanúgy magyar verset írtak *Mitsodás a fesvény ember* címmel, mint jó kétszáz év múlva Csokonaival), 1797 és 1833 között semmit sem tett, csupán frappánsan érvelgetett a magyar tannyelv hasznairól.

Az országos helyzetet az jellemzi, hogy *a II. Ratio Educationis (1806-ban, az oktatási intézmények jelentős többségét képező állami-katolikus szférában általánosan és kötelező módon) változatlanul hagyta a latin tannyelvet*. Amikor az Országgyűlés 1807-ben, 1811-ben, majd 1825-ben nyelvi kéréssel fordult az uralkodóhoz, mindig határozott elutasításra talált, mert a kérdés II. József nyelvrendeletét követően erősen politizálódott.³⁵ Ezzel szemben Debrecenben egy 1815-ben létrehozott új tanszék „Magyar Nyelvenn [tanította] a’ Chemiát, Mineralogiát, Technológiát és Botanicát” is.³⁶ A kollégiumban 1833-ban álltak át teljességgel a magyar tannyelvre. Ugyanebben az évben egy magyar nyelvű vizsgákkal vádoló alaptalan feljelentés nyomán Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök (mint illetékes tankerületi főigazgató) megállapította, hogy a szegedi líceumban (mint az ország összes többi hasonló intézményében) minden tárgyat, a kezdőknél még a magyar nyelvet is (mint tantárgyat) latinul tanítják,³⁷ sőt a pesti tudományegyetemen a törvényhozás és a közoktatás nyelvét magyarrá nyilvánító 1844. évi 2. törvény ellenére néhány stúdiumot (köztük a filozófiát, matematikát, fizikát) még *az első debreceni döntés után ötven esztendővel* is, egészen 1849-ig latinul tanítottak.³⁸ (Franciaországban a 20. század első évtizedében még témájára való tekintet nélkül minden egyes bölcsészdoktori dolgozat téziseit latin nyelven kellett az egyetemekhez beadni, nem beszélve a latin nyelvű misézés II. Vatikáni Zsinatig tartó egyetemes gyakorlatáról...)

A 18. század végére vonatkoztatva azt is olvashatjuk, hogy Debrecenben *hiányzott a művészetek iránti érdeklődés*. Árnyalható, de lényegében pontos helyzetleírás, noha tudnunk illene, hogy ez az érdeklődés honnan *nem* hiányzott Magyarországon? A kurátor akár attól is gyanút foghatna, hogy Ferenczy István nem a harmincezres várossá dagadt Pesten, hanem római műtermében örökölte meg Csokonait. Bő évtizeddel később, 1835-ben a kortársak még úgy vélekedtek, hogy az országban egyetlen köztéri emlékmű vagy szobor sem áll, azaz Beregszászi Pál

35 FEHÉR: Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről. Az állami-katolikus iskolákban (a Tanulmányi Alapból fenntartott úgynevezett „királyi” intézményekben) sokkal nehezebb volt az önként, nemritkán titokban buzgólkodó paptanárok helyzete, mint a kevésbé kiszolgáltatott protestáns intézmények tanáraié. Amikor a tannyelv ügye politikai kérdéssé vált, a közvetlen függés következtében még 1830 után is állásukat veszíthették a Czuczor Gergelyhez hasonló, „túlzottan” lelkes nevelők.

36 TTREL II.1.d.3.

37 Lajcsák püspök megállapította, hogy a líceummal ellentétesen a gimnáziumban vétkes módon tényleg magyarul tanítottak néhány tárgyat, például a magyar történelmet. Mint tankerületi főigazgató kijelentette, hogy a helyi illetékesek az 1806. évi Ratio Educationisszal ellentétesen, önkényesen hozták be a magyar nyelvű vizsgákat, és ezt a gyakorlatot szigorúan megtiltotta. Lásd SZEKFI: Iratok az államnyelv kérdésének történetéhez, 412.

38 PUKÁNSZKY–NÉMETH: Neveléstörténet, 313. A kérdésről bővebben GÁBORJÁNI SZABÓ: A magyar tanítási nyelvre való áttérés a Debreceni Református Kollégiumban, 271–279.

Csokonai-émlékoszlopa a legelsőik között lehetett ebben a műfajban.³⁹ Debrecen az egyetlen hazai település, amely a 19. század legnagyobb szobrászművészeének, Izsó Miklósnak köztéri megbízatást adott – Csokonai szobrára. A Csokonai-ikonográfia kezdetei tehát egybeesnek a magyar képzőművészet szárnypróbálgatásaival, és e próbálkozások közé számíthatjuk a költő hiteles portréját elkészítő debreceni rézmetsző diákokét is, akik között sajnos valóban kevés volt az igazi talentum. Vérbeli művész volt viszont tanáruk, Kiss Sámuel, akinek önarcképét és feleségéről festett üde portréját leszólta Kazinczy, majd ugyanő a művész klasszicista büsztökről készült halovány *másolatai* láttán „felsikoltott”...

Noha egy hasonló kritika elsősorban a negatívumok csokorba gyűjtésére, belső ellentmondásokra, hiányokra, a túlzások vagy valótlanságok gyomlálására összpontosít, a kiállítás nyilvánvaló értékei is említést érdemelnek: csupa jót lehet mondani az interaktivitásról, a korszerű technika alkalmazásáról, a múzeumpedagógiai szemléletről, az ellenséges alapkoncepció és a tendenciózus feliratok kivételével szinte mindenről. (Az utóbbi vonatkozásban mindenestre megnyugtató lehet, hogy tíz látogató közül kilenc egészen bizonyosan nem olvassa végig a szövegeket.) Igen jó, markáns hangulati előkészítése lehetne egy Oláh Gábor-vitrinnek az író életét megelevenítő „sötét kamra” is, a szöveget és betűket vetítő gépezettel, de sajnos nincs se folytatás, se vitrin. Az atmoszféra bármennyire is emlékezetes, aki nem ismeri az író, a szövegek felbomlásakor széthulló betűhalmazból aligha fog érvényes következtetésekre jutni. Az első helyiségben látványosra és hangulatosra sikeredett Csokonai költői világának (ún. poétai tempeljének) bemutatása. Ennek ellenére itt is felmerül a kétség, hogy a bénítóan szűkös térben érdemes volt-e egy egész falat szánni egy fikcióra – amelynek realitását Szilágyi Márton, minden idők legpontosabb életrajzi monográfiájában egyértelműen tagadja⁴⁰ –, azaz bemutatni azt, hogy milyen lehetne egy Csokonai festette szekko vagy fresko, ha valóban tudnánk, hogy milyen volt, miközben nem foglalkozunk a Debreceni Körrel. A rendelkezésre álló tér azonban készítheti nehéz döntésekre egy kiállítás rendezőjét, és ez a kockázat ezúttal minden jogos kétely dacára is vállalhatónak tűnik. Akár

39 Lakner Lajos háttérként szolgáló új könyvében *Csokonai síremléke kapcsán* sajátos vallási következtetésekkig jutott. Szerinte ugyanis a debreceniek magatartását a protestánsok temetőkhöz fűződő viszonya határozta meg, akik a katolikusokkal ellentétben „nem tulajdonítottak központi jelentőséget a temetőknek” (i. m., 157). Az általa idézett Melius püspök azonban abban a kérdésben foglalt állást (a 16. század hitvitáinak átkozódó-szítkozódó stílusában), hogy *temessék-e a halottakat a templomba, vagy a templom körül*. (Debrecenben az András-templom és a kollégium közötti terület – a konkrét helyszín – már a magas talajvízszint miatt sem volt alkalmas temetkezésre, a közelben lévő kutak tucatjaira tekintettel sem. Bár a belváros évszázadok alatt 4-5 méterrel feltöltődött, a kollégium Péchy Mihály-féle épületének alapozásakor a mocsaras talaj miatt földbe vert tölggyfa oszlopokat, ún. „pilótákat” kellett alkalmazni.) Melius számára a bibliai útmutatás volt a döntő: „Krisztus a városon kívül temettetett el.” Jóllehet a „dögös hely”, vagy a „perváta” (árnyékszék) ebben a szövegkörnyezetben is a legdurvább kifejezések közé tartozott, erős túlzás annak sugalmazása, hogy a debreceniek latrinaként használták temetőiket. A halottkultusz nyilvánvaló eltérései ellenére alapos elemzést érdemelne, hogy temetőink felekezeti okból voltak-e szépek vagy elhanyagoltak, ráadásul a szerző által szemelvényesen idézett Takács Béla egyházi kánonokra is hivatkozott: „A hívek lelkétől megvált testeit [...] kívül fekvő temetőben tisztességesen kell eltemetni”, sőt írása nem csak címében tükrözi a református temetők esztétikáját. TAKÁCS: A fejfák esztétikája, 132–141.

40 SZILÁGYI: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói, 368–371.

fikció, akár nem, a Csokonai világát sejtető szoba a kiállítás egyik legkellemesebb színfoltja. (Egy kisebb falfestés mellett talán létezett volna közbülső megoldás: akár egy-egy négyzetméteren is választ kaphattunk volna lényegi kérdésekre, olykor egyetlen saroktékában is.)

Az *első helyiség* kapcsán az is óhatatlanul felvetődik, hogy valóban Csokonaival kezdődött-e Debrecen irodalmi élete? Kétségtelen, hogy az irodalmi kánon mellőzni szeret bizonyos szövegeket pusztán vallási tartalmuk miatt, tekintet nélkül azok esztétikai minőségére. (A Debreceni Egyetem kutatói sokat tettek azért, hogy ne így legyen!) Ez a sajnálatos felfogás bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a látogató érintőleg sem találkozhat egyes témákkal, köztük egy meghatározó jelentőségű művelődéstörténeti réteggel, amelyről Benda Kálmán írt fontos tanulmányt *A debreceni nyomda és a paraszti műveltség* címmel. Arról a magyar nyelvű irodalomról van ezúttal szó, amelyet a városnak köszönhetően, számtalan kiadásban, több tízezer példányban olvashatott egy egész ország. A 19. század végén ez a kultúra még élő valóság volt.⁴¹

Elgondolkodtató, hogy a kiállítási feliratok két ízben is befejezett tényként említik a *gondviselő Isten hiányát*, a református kollégium pedig általában pejoratív értelemben említetik. Az egyetlen konkrét eset, amikor a rendező legalább részben a kollégium javára téved, az az állítás, amely szerint a 19. századig *[a] Református Kollégium professzorainak és diákjainak többsége [...] megjárta a holland, a svájci és németországi egyetemeket*. Helyesen: a professzorok 1848-ig kivétel nélkül, a diákok közül viszont csak a legkiválóbbak. A 18. században évente általában 7-8 peregrinusról tudunk. Amióta Móricz Zsigmond Magoss Olgának írott levelében megerősítette, hogy „Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a Debreceni Kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a Kommün alatt s után elszenvedett dolgokat”, és amióta nyomtatásban olvasható érzelmes vallomása az iskoláról,⁴² szorgos bűvárlatot igényel Móricz erős debreceni kötődésének kibővítése. Ezúttal ez is sikerült. Amikor azonban kételkedünk egy író szavaiban, figyelhetünk a tetteire is: fogadott és nevelt gyermekét, Móricz Imrét kifürkészhetetlen okból a kollégium nevelésére bízta...⁴³

Befejezésként feltehetnénk a kérdést, miért gazdagabb Debrecen és a magyar irodalom kapcsolata, mint egy átlagos vidéki városé? Az iménti kérdő mondatban

41 Kiss Tamás debreceni költő saját nagyanyjának olvasmányait idézve arról tanúskodik, hogy „olykor olyan szavak hagyták el ajkát, amikkel később szent könyvekben találkoztam [...] őnéki Szenczi Molnár Albert zsoldáros könyvecskéje, meg Szikszay György öreg Keresztyéni tanításai még anyanyelve volt. Naponként ezeket olvastam.” Lásd Kiss: Méretlen idő, 15. – „Csokonai dalait, a diákok nótáit énekeltek hajdan, dalolják még most is, de a polgárok nagyhirű dalárdái ma már művészi kardalokban remekelnek s versenyeznek a külföld daltársulataival. Csak Szent Dávid zsoldárai maradtak meg ősi kedveltségükben, a csizmadia mustájának csattogása közben énekl: Az Úr bír ez egész földdel.” Lásd JÓKAI 1891, 314.

42 FEKETE: Két író a Debreceni Kollégiumról, 92–93.

43 Maga az író a Csokonai Körrel kapcsolatban írta az alábbi mondatokat: „A kör szelleméhez úgy érzem jogom van közelebb állni, mint bármelyikéhez az országban. Debrecenben ébredtem a gyermek kicsi lelkével nagy vágyakra, olyanokra melyek most is élnek bennem. A coetusbeli Csokonai adomák, a Harmathynál II. gimnazista koromban megszerzett Haraszty féle Csokonay életrajz hatása alatt szerettem meg a költészetet és Debrecen; mikor messze elszakadtam tőle, bizony Patakról is visszavágyódtam s Kisújszállásról siettem oda... Most is a debreceni alapon állok.” SZABÓ: Móricz és Debrecen, 73.

azonban olyan állítás rejtőzik, amelynek kifejtése nem szerepelt a kiállítás célkitűzései között, így a látogatónak sem oka, sem lehetősége nincs arra, hogy hasonló kérdés merüljön fel benne. Következésképpen rejtve marad előttünk, miért taposták egymás sarkát irodalmunk legjobbjai, hogy megmártózzanak a tárgyalt közegben. De nem csupán Debrecen vonzása lehetett volna irodalmi vonatkozásban érdekes, hanem kisugárzása is, az iskola- és kereskedőváros egész országot átszövő hatása.⁴⁴

Úgy vélem, hogy a kiállítás nem használ ki minden lehetőséget, a város irodalomtörténetének megkerülhetetlen csomópontjai közül néhányat nem vizsgál. Nem a debreceni identitást erősíti, hanem a közösségről „mások által kialakított képet, melyet rá akarnak erőltetni”.⁴⁵ Jóllehet a műfaj minden terméke óhatatlanul tükrözi a rendező személyiségét, történelemszemléletét, lényeglátását, az ő kulturális gyökérzetéből táplálkozik, mégsem kezelhető szubjektív műalkotásként. A forgatókönyvet minősíti a történeti valóság igényes interpretációjához fűződő viszonya, és ez a viszonyulás az adott esetben korántsem problémátlan. Ezúttal a kurátornak nem sikerült a megértéshez nélkülözhetetlen történeti tényeket elkülönítenie mindattól, ami az ő saját lelkében él. A korlátozott térben is a „kulturharcok” sarkításai nyomán rögzült negatív vonások hiánytalan előszámolására törekedett, így a városhoz tartozás élményének megélése – a kiállítás vállalt célkitűzése – akadályokba ütközik. Mint a fentiekből látható, a tájékoztató szövegek főként az iménti összefüggésben következtések: olyan ítéleteket közvetítenek és olyan előítéleteket táplálnak, amelyek azonos irányba mutatnak, ezzel szemben a városra nézve kedvező források esetében jelentős erőfeszítések történnek a „nyugtalanítóan” pozitív kép kiegyensúlyozására.

Felhasznált irodalom

- BÁN, I.–JULOW, V.: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- BÁRÓCZI, S.: *A védelmezett magyar nyelv*, Budapest, Magvető, 1984.
- BODOLAY, G.: *Irodalmi diáktársaságok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

44 Rácz István számszerűsége törekvő kutatásai nyomán ma már pontosan tudjuk, hogy a kollégium folyamatosan 2000 fő körüli diáklétszáma 39 vármegyéből toborzódott, és ahonnan magához vonzotta a diákokat, oda (többek között rektorként) vissza is bocsátotta őket. Lásd Rácz: *Az ország iskolája*, 31.175). – A diákság hatalmas kapcsolati hálót működtetett, amikor évente 3–5 alkalommal keresett föl több mint 1200 egyházközséget, ünnepi legátusként és adományokat gyűjtögetve egyaránt. A versfaragás kollégiumi nagyüzeméből kirajzó, Csokonait utánzó, majd tanári, jegyzői, lelkészi és egyéb állásokhoz jutó hajdani diákpóéták helyzetéből természetesen adódott a népköltészet, a népies műköltészet és a „magasabb” irodalom közötti közvetítő szerep. Kéziratok versgyűjteményeik olvasóközönsége sok ezer főre volt tehető – vidéki környezetben még a 20. században is divat volt a nótáskönyvek másolása – ezért Bán Imre és Julow Viktor úgy vélekednek, hogy e széles rétegnek jelentős szerepe lehetett abban, hogy (a Csokonai mintáját követő) Petőfi, illetve Arany költészete, az irodalmi népiesség áramlata szinte akadály nélkül érvényesülhetett, rendkívül gyorsan sikert aratott. Lásd BÁN–JULOW: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, 5–19.

45 A kiállítás rendezője megkeresésemre néhány ponton – amint erről szóban tájékoztattam, Csokonai temetésével és a magyar nyelvhasználattal kapcsolatban – módosított a kiállítási feliratokon, de értékelése szerint ez nem változtatott alapkonceptiója lényegén.

- CSORBA, S.: *Kölcsey és Debrecen*, Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottsága közleményei, 1982.
- FEHÉR K.: Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről, in *Magyar Könyvszemle* 114 (1998/2), 151–157.
- FEKETE, Cs. (közread.): Két író a Debreceni Kollégiumról, Móricz Zsigmond emlékezése, Kodolányi János: Emlékezés helyett, in *Confessio* (1980/2), 92–98.
- GÁBORJÁNI SZABÓ, B.: A magyar tanítási nyelvre való áttérés a Debreceni Református Kollégiumban, in *Debreceni Szemle* (2005/2), 271–279.
- GUSDORF, G.: *L'avènement des sciences humaines au siècle des lumières*. Paris, Les Éditions Payot, 1973.
- JULOW, V.: *Csokonai Vitéz Mihály*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975
- KISS, T.: *Méretlen idő*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
- KÚRTI, K.: Kazinczy és a debreceni művészeti élet, in *Széphalom* 10 (1999), 165–178.
- LAKNER, L.: *Az Árkádia-pőr fogságában. A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014.
- Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (1871/1–2).
- Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (1871/11–12).
- MÉSZÁROS, I. (szerk.): *Ratio Educationis*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- PUKÁNSZKY, B.–NÉMETH, A.: *Neveléstörténet*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- RÁCZ, I.: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, 1995.
- SZABÓ, S. (szerk.): *Móricz és Debrecen*, Debrecen, Megyei Könyvtár, 1980.
- SZILÁGYI, F.: *Deákok tüköre*, Budapest, Móra, 1986.
- SZILÁGYI, M.: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014.
- SZEKFŰ, Gy.: *Iratok az államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926.
- TAKÁCS, B.: A fejfák esztétikája, in Letényi, Á.–Tóth, E. (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács, 1980, 132–141.
- TOLDY, F.: *Csokonai Mihály minden munkái*, Pest, 1844. XCVII.
- VARGHA, B.: *Csokonai emlékek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.